

DRUMURILE DIN DROBOGEA ROMANĂ, PE BAZA STÂLPILOR MILIARI DIN SEC. II-III P. CHR.

MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CÂTEIA

Importanța căilor de comunicație antice pentru diverse compartimente ale vieții provinciale - administrație, apărare, legături economice și culturale - a fost subliniată în repetate rânduri.¹ Stabilite pe baza itinerariilor antice² și a stâlpilor miliari descoperiți, mai rar prin urme arheologice directe, drumurile din **Moesia Inferior** au fost prezentate fie în ansamblu³, fie pe segmente, cum ar fi cel de la **Noviodunum** la **Callatis**.⁴

Milliaria aprute în Dobrogea, în ultimele două decenii, pe cele trei artere principale din regiune, și anume pe litoral, pe linia Dunării și în interiorul provinciei, permit unele completări, cum am arătat recent, privind epoca Dominatului⁵, și cum încercăm să ne oprim în rândurile de față, pentru secolele II-III p. Chr. (Fig. 1).

Amintim mai întâi, stâlpul miliar descoperit la **Sacidava** (Muzait - Dunăreni), pus de **cohors IV Gallorum**, în vremea legatului provinciei **Moesia Inferior**, **Q. Fabius Postuminus** (103 - 105?)⁶, cea mai timpurie bornă din regiune până acum, în condițiile organizării depline a **limes**-ului Dunării de Jos, de către împăratul Traian, în vederea declanșării și susținerii războaielor cu dacii.

În schimb, în vremea împăratului Hadrian, constatăm interesul pentru drumul litoralului, importantă arteră de legătură, între provinciile romane din Balcani și spațiul nord-pontic.⁷

1. V. Părvan, **Ulmetum**, I, ARMSI, ser. 2, 34, 1912, p. 576-585; R. Vulpe, **Histoire ancienne de la Dobroudja**, București, 1938, p. 165; R. Vulpe, I. Barnea, **Din istoria Dobrogei**, II, București, 1968, *passim*; A. Aricescu, **Armata în Dobrogea romană**, București, 1977, *passim*; Al. Suceveanu, **Viața economică în Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)**, București, 1977, *passim*; Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Dobroudja romaine**, București, 1991, fig. 8.

2. K. Miller, **Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana**, Stuttgart, 1916, col. 505-509; O. Cuntz, **Itineraria Romana, I, Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense**, Leipzig, 1929, p. 32; **Scutum Durae - Europi repertum in Fontes Histoire Daco-Romanae**, I, București, 1964, p. 734-737.

3. L. Hollenstein, in **Studia Balcanica**, 10, Recherches de geographie historique, Sofia, 1975, p. 23-44.

4. A. Aricescu, **Pontica**, 8, 1975, p. 315-329.

5. Al. Barnea, **Voies de communication au Bas-Danube aux IV-VI siècle**, in **Etudes byzantines et post byzantines**, III, București, 1977, p. 29-43; M. Bărbulescu, A. Câteia, **Pontica**, 30, 1977, p. 183-199.

6. A. Rădulescu, M. Bărbulescu, **Dacia**, NS, 25, 1981, p. 353-359; pentru **Q. Fabius Postuminus** vezi B.E. Thomasson, **Laterculi praesidium**, Götteborg, 1984, col. 131, nr. 67: 103 (103/105?).

7. D.M. Pippidi, **Studii de istorie și epigrafie**, București, 1988, p. 96-99.

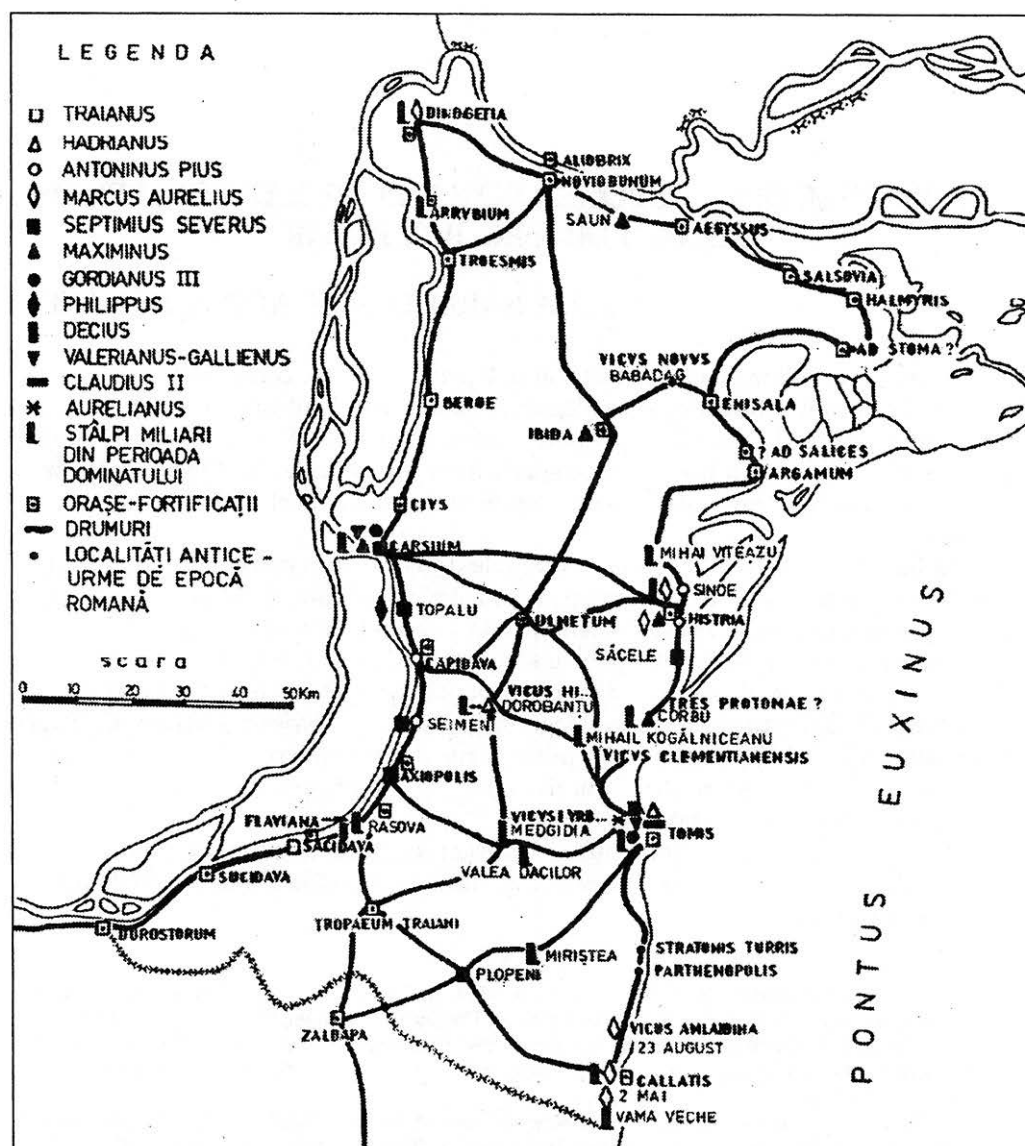

Fig. 1. Stălpi miliari din sec. II - III p. Chr. descoperiți în Dobrogea.

Din timpul acestei domnii sunt cunoscuți în Dobrogea trei stâlpi miliari, doi descoperiți pe linia litoralului și unul la Dorobanțu.

Ce dintâi miliar menționat⁸, poartă în rândul 5 al inscripției, a **Tomis**, fapt care-l plasează pe drumul litoralului, fără să știm în care loc anume, deoarece distanța marcată nu mai este păstrată, stâlpul fiind plasat oricum nu departe de orașul menționat.

Data indicată pe piesă, prin cifra puterii tribuniciene XIII, respectiv anul 124 p. Chr., ar coincide cu perioada inspecției împăratului Hadrian în provinciile dunărene, prilej pentru terminarea unor rețele de drumuri, construirea și consolidarea fortificațiilor, dacă acceptăm efectuarea acestei vizite imperiale în anii 123-124.⁹

Oricum, preocupările privind rețeaua căilor de comunicație din provincia **Moesia Inferior** au continuat și după anul 124, cum o demonstrează miliarul datat zece ani mai târziu, în 134 p. Chr., care menționează în ultimele două rânduri:

 "-----Ab III Protomis
 M(ilia) p(assuum) XXVII"¹⁰

În privința numeroaselor încercări de identificare a localității **Tres Protomae**, cunoscută deocamdată numai din acest document epigrafic, menționăm părerea lui J. Weiss¹¹ care plasează **Tres Protomae** la Nicolae Bălcescu (fost Danichioi), a lui V. Pârvan¹² și R. Vulpe¹² care fixează localitatea amintită la Mircea Vodă, aflată la intersecția a două drumuri importante, cel central dobrogean, de la **Tropaeum Traiani** spre **Ibida** și **Noviodunum**, cu **semita Tomis - Axiopolis**, ipoteză susținută și de alți istorici¹⁴; în sfârșit, amintim părerea lui I. Mititelu¹⁵, conform căreia **Tres Protomae** era plasată pe drumul **Tomis - Histria**, la Vadu, urmat de A. Aricescu¹⁶, care crede că această localitate trebuie căutată eventual la Corbu de Sus.

Din păcate, deocamdată nici una din aceste ipoteze n-a fost confirmată de un alt document epigrafic; doi stâlpi miliari descoperiți recent la Medgidia și Valea Dacilor, datând din perioada Tetrarhiei, nu pot fi raportați la **Tres Protomae** decât tot ipotetic.¹⁷

Miliarul de la Dorobanțu¹⁸ poartă două inscripții, una din sec. II, foarte fragmentară, nesigură din vremea lui Hadrian¹⁹ și cea de-a doua din timpul Tetrarhiei.²⁰

Activitatea de întreținere a drumurilor este mai bine cunoscută în vremea

8. I. Stoian, **ISM**, II, 49 = **CIL**, III, 7615.

9. R. Vulpe, **HAD**, p. 175; **DID**, II, p. 136.

10. **ISM**, II, 53 = **CIL**, III, 7613.

11. *Die Dobroudsha im Altetum*, Sarajevo, 1911, p. 69.

12. **Ulmetum**, I, p. 581.

13. **HAD**, p. 166, n. 1; **DID**, II, p. 137.

14. Al. Suceveanu, **VEDR**, p. 69 (**Tres Protomae** = Mircea Vodă?) și fig. 1; Em. Popescu, **TIR**, L 35, p. 73.

15. *Itineraria Romana. Le Bouclier de Dura-Europos*, BSNR, 37, 1943, p. 88.

16. A. Aricescu, **Armata ...**, p. 146-148; Pontica, 8, 1975, p. 325-326.

17. M. Bărbulescu, A. Căteia, Pontica, 30, 1997, p. 196.

18. **ISM**, V, 5 = **CIL**, III, 12516.

19. Pentru perioada acestui împărat, vezi **CIL**, III, 14464 - inscripția de la Abrit și eventuala folosire de timpuriu a căii mediane dobrogene, cf. A. Aricescu, **Armata ...**, p. 91; R. Vulpe, **DID**, II, p. 136, n. 77 și 78 - Abtat (**Zaldapa**).

20. Em. Popescu, **IGLR**, 83.

împăratului **Antoninus Pius**, în această parte a provinciei **Moesia Inferior** fiind descoperiți patru stâlpi miliari, de pe linia Dunării, la Seimeni²¹ și Capidava²², și doi plasați pe drumul litoralului, la Sinoe și eventual Histria²³.

Trei dintre miliarii la care ne-am referit conservă numele guvernatorului prin grija căruia au fost ridicați, sub forme diferite: **Iulius Severus**, pe stâlpul de la **Capidava**, apărut recent, și **T. Statilius Iulius Severus**, pe cel de la Sinoe, din același an, 159 p. Chr. În schimb, pe miliarul de la Seimeni, din anul următor, numele legatului apare sub forma **Iulius Statilius Severus**.

Descoperiri epigrafice mai noi din provincie, de la **Odessos**²⁴, și mai ales **Montana** (Mihailovgrad)²⁵ au întărit ipoteza că în anii 159 și 160 p. Chr., este prezent în provincia **Moesia Inferior** un singur guvernator - **L. Iulius Statilius Severus**, menționarea numelui diferit pe stâlpul de la Sinoe fiind probabil rezultatul unei greșeli de lapid.

Distanța notată pe unul din miliarii de la Seimeni, **VI M.P.**, corespunde depărtării dintre **Axiopolis** și acest punct²⁶.

Pe piesa descoperită recent la Capidava, figurează **III M.P.**, stâlpul fiind plasat pe aceeași arteră danubiană, fără a putea preciza²⁷ poziția sa inițială față de cetate (la nord sau la sud).

Pe stâlpul de la Sinoe apare notată distanța de **XVIII M.P.** (28,101 km.) probabil de la **Ad Salices**. În **It. Ant.** sunt menționate **XXV M.P.** de la **Ad Salices** la **Histria**²⁸; dacă se scad cele **XVIII M.P.** amintite rămân **VI M.P.** (8,874 km.) care corespund aproximativ depărtării dintre Sinoe și **Histria**, stâlpul fiind plasat probabil în **vicus Quintionis** (Sinoe)²⁹.

Din vremea lui **Marcus Aurelius** cunoaștem în regiune nouă sau zece miliari, plasați în special pe drumul litoralului, (la **Callatis** și în preajma acesteia - 5, la Sinoe și eventual la **Histria**) și alte trei piese în nordul Dobrogei - în apropiere de **Dinogetia** (Garvăn).

Operațiunea de refacere a drumului litoral a avut loc în anul 162 p. Chr., cum arată miliarul de la Sinoe³⁰ și eventual **Histria**³¹ și 163 p. Chr., cum demonstrează bor-

21. E. Doruțiu-Boilă, **ISM**, V, 1; Gr. Florescu, **BCMI**, 17, 1924, p. 98.

22. I. C. Opreș, M. Popescu, **Thraco-Dacica**, XVII, 1-2, 1986, p. 189-190.

23. **ISM**, I, 316; 317 = **CIL** III, 12513; Al. Avram, **ISM**, III, (în pregătire), cu comentariul la nr. 196, 197, 198; S. Lambrino, **RIR**, nr. 5-6, 1935-1936, p. 327, n. 1; R. Vulpe, **DID**, II, p. 150 (apreciază că e mai degrabă vorba de o piesă din vremea lui **Marcus Aurelius**). Mulțumim și pe această cale d-lui Alexandru Avram, care ne-a pus la dispoziție manuscrisul vol. **ISM**, III.

24. G. Mihailov, **Izvestija**, Varna, 13(28), 1977, p. 142-142; **SEG.**, 28, 1978, p. 613.

25. **Montana**, Sofia, 1987, sub redacția lui V. Velkov, p. 28, nr. 13 (vezi și **CIL**, III, 1237); cf. Em. Doruțiu - Boilă, **SCIVA**, 40, 1989, p. 334-338 cu bibliografia asupra problemei. B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 135, nr. 88-90.

26. **Supra** n. 21. Pentru alte descoperiri de la Seimeni, vezi **ISM**, V, 2-4; **TIR**, L, 35, p. 65.

27. I.C. Opreș, M. Popescu, **op. cit.**, p. 190, n. 3 și urm. În legătură cu locul de amplasament inițial necunoscut al miliarului de la **Capidava**, autorii nu exclud un raport între acesta și drumul secundar prin Băltăgești spre Tomis sau **Histria**; în același timp, miliarul de la Seimeni (**ISM**, V, 1) este plasat la nord de **Capidava**, spre Topalu, fără a se argumenta această ipoteză.

28. **It. Ant.**, 227,2 = **Fontes**, I, p. 749; A. Aricescu, **Armata ...**, p. 139 și 142.

29. Vezi **ISM**, I, 324-340; Pentru observații aerofotografice: Em. Doruțiu-Boilă, **Peuce**, 2, 1971, p. 42; P. Alexandrescu, **Pontica**, 3, 1970, p. 81-82, fig. 3; pentru o eventuală localizare vezi Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, **Pontica**, 18, 1985, p. 119, n. 25.

30. **ISM**, I, 318 = **CIL** II, 12514, pe care sunt notate tot **XVIII m.p.** ca și pe miliarul din 159 (**ISM**, I, 317).

31. **ISM**, I, 319; L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 31, nr. 25 (consideră stâlpul **Antoninus incertus**).

nele de la **Callatis**³², gravate în acest an, după un concept redactat în anul precedent³³, în timpul guvernatorului **M. Servilius Fabianus Maximus**.³⁴

Pe piesa de la 23 August³⁵ (**vicus Amlaidina**) figurează **VII M.P.** care corespund depărtării dintre locul descoperirii piesei³⁶ și cetate, iar înspre sud, cum se știe, un miliar din același an a fost găsit la 2 Mai³⁷, ceea ce demonstrează repararea drumului litoral, în preajma Callatidei, pe o distanță de aproximativ 14 km., în acest interval scurt de timp.

Aceeași atenție s-a acordat și arterei danubiene, reparată în porțiunea sa nord-vestică în preajma Dinogetiei, dar și spre sud³⁸.

Din timpul împăratului următor, **Commodus** (180-192) provine din Dobrogea un miliar al cărui loc de descoperire este, din păcate, necunoscut³⁹.

O atenție deosebită pentru refacerea drumurilor în această parte a provinciei, observăm în vremea lui **Septimius Severus**, toți cei nouă stâlpi descoperiți în regiune fiind redactați în nominativ, ceea ce demonstrează că lucrările s-au efectuat din ordin imperial, sub supravegherea cunoscutului guvernator al provinciei Moesia Inferior, **C. Ovinus Tertullus**⁴⁰, în anul 200 p. Chr.

Lucrările au vizat atât linia linia Dunării, cum demonstrează miliarii de la **Axiopolis**⁴¹, **Seimenii Mari**⁴², **Topalu**⁴³, **Carsium**⁴⁴ - două exemplare, cât și cea litorală, fapt subliniat de apariția unor stâlpi la Săcele⁴⁵, **Tomis**⁴⁶ - două exemplare, și **Odessos**⁴⁷; cum am avut prilejul să arătăm nu demult, n-au fost omise se pare, nici **semitae**-le, dacă luăm în considerare miliarul apărut la Plopeni⁴⁸ (jud. Constanța), plasat pe căile

32. Al. Avram, **ISM**, III, 196; N. Gostar, **St. Cl.**, V, 1963, p. 301, fig. 3, consideră inscripția **a** din vremea lui **Caracalla** (vezi și L. Hollstein, **op. cit.**, nr. 26) și inscripția **b** din vremea lui **Tetrarhie**, **IGLR**, 84. Lectura corectă la A. Ștefan, **St. Cl.**, XXII, 1984, p. 95-100, n. 1; **ISM**, III, 197; D. Tudor, **MCA**, 2 (1956), p. 619-620, n. 159, loc de descoperire necunoscut; A. Ștefan, **op. cit.**, p. 100-103, nr. 2, atribuie miliarul aceluiași atelier prezentat mai sus; **ISM**, III, 198 = **CIL**, III, 13757 = **ISM**, II, 68, **prope Tomis**, locul de proveniență de la **Callatis** este precizat de A. Ștefan, **op. cit.**, p. 103-104. Vezi și notele următoare.

33. A. Ștefan, **op. cit.**, p. 95-106, Al. Avram, **ISM**, III, p. 290.

34. B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 136, nr. 93: A. 162 (162/164); Em. Doruțiu - Boilă, **Dacia**, N.S., 36, 1992, p. 25-27.

35. **CIL**, III, 7616 = **ISM**, III, 195.

36. Pentru acest sat vezi **CIL**, III, 13743 = **ISM**, II, 266; **Scutum Durae Europi repertum**, XI, 735; R. Vulpe, **DID**, II, p. 206.

37. A. Rădulescu, **Pontica**, 1, 1968, p. 323-325, nr. 2; **ISM**, III, 199.

38. **ISM**, V, 256, 257, 258; Skorpil, **BSA**, Varna, V, 1912, 3-4; L. Hollstein, **op. cit.**, p. 29, nr. 8 (Ruse, **Sexaginta Prista**).

39. D. Tudor, **op. cit.**, p. 622, nr. 162.

40. B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 139, nr. 107: 198/201; J. Fitz, **Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior**, Weimar, 1996, p. 49: 198-202 p. Chr.; R. Vulpe, **DID**, II, p. 191-196; D. Boteva, **Lower Moesia and Thrace in the Roman Imperial System (A.D. 193-217/218)**, Sofia (1987), p. 331-332 (198-201 p. Chr.).

41. **CIL**, III, 7602.

42. **ISM**, V, 2 = Gr. Florescu, **BCMI**, 17, 1924, p. 88-90.

43. M. Bărbulescu - Munteanu, A. Rădulescu, **Pontica**, 13, 1980, p. 140-144, nr. 1.

44. **ISM**, V, 95-96 = **CIL**, III, 7603-7604.

45. **CIL**, III, 14461; în privința menționării în mod eronat a acestui stâlp miliar și la **Aegysus** vezi M. Bărbulescu, A. Rădulescu, **Pontica**, 24, 1991, p. 125, nr. 3.

46. **Idem**, **Pontica**, 13, 1980, p. 145-146; **Pontica**, 24, 1991, p. 123-126, nr. 1.

47. L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 31, nr. 23 (drumul litoralului, fără să-l excludă pe cel de la **Odessos** la **Marcianopolis**); **ibidem**, nr. 44, în legătură cu piesa publicată de M. Mircev, **Izvestia Varna**, 12, 1961, p. 115, nr. 13 (198-211 p. Chr.).

48. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, **Pontica**, 13, 1980, p. 146-148, nr. 3. Nesigură din epoca Severilor este inscripția a de pe miliarul de la Valea Dacilor, vezi **Pontica**, 30, 1997, p. 184 și fig. 4 a; în acest caz numărul pieselor din perioada menționată ar spori cu un exemplar.

de la **Tomis** sau **Callatis**, spre **Tropaeum Traiani** și Dunăre.

Pe câțiva miliarzi din această perioadă figurează și distanțele, cum ar fi cel publicat mai recent, de la **Tomis**, unde au fost notate **II M.P.** (2,958 km.), piesa fiind plasată pe drumul litoral la nord de cetate, poate în **vicus Turris Muca** ...⁴⁹. Tot astfel, pe stâlpul de la Topalu, cele **V M.P.** (7,395 km.) corespund cu depărtarea dintre locul descoperirii piesei, până la **Capidava**; stâlpul aflat probabil pe locul său din vechime, consemna drumul reparat de la cetatea amintită, până la așezarea de la Topalu⁵⁰. Piesa poate fi raportată la alte două borne, din același an, descoperite la Hârșova, pe una dintre acestea figurând **X M.P.** (14,79 km.).

Acest miliarz marca probabil drumul de pe **limes**-ul scythic, refăcut între Topalu și **Carsium**. Dacă adunăm cele **V M.P.** notate pe stâlpul de la Topalu, cu cele **X M.P.** notate pe stâlpul de la **Carsium**, rezultă **XV M.P.** (22,185 km.), adică o distanță apropiată de cea indicată în **It. Ant.** 224,4 între **Capidava** și **Carsium**, de **XVIII M.P.** (26,622 km.)⁵¹. Diferența de **III M.P.** dintre cele două localități ar putea fi consemnată pe cel de-al doilea stâlp miliarz, descoperit la **Carsium** (tot din anul 200), pe care se păstrează doar indicația că lucrarea a fost efectuată cu participarea soldaților din **Ala II Aravacorum**, cantonată acolo.⁵²

Dacă în vremea lui **Severus Alexander** în provincia **Thracia** sunt cunoscuți mai mulți stâlpi miliarzi, în **Moesia Inferior** numărul lor rămâne redus⁵³, fără să apară însă lucrări de fortificare sau reparare în partea nordică a provinciei, la care ne referim aici.

În schimb, în timpul lui **C. Iulius Verus Maximinus** și al fiului său, **Verus Maximus**, sunt atestate lucrări de refacere a drumurilor în anii 236-237 p. Chr., în perioada guvernatorului **L. Flavius Honoratus Lucillianus**⁵⁴.

Drumul de pe **limes**-ul scythic este refăcut în partea nordică a provinciei, în preajma cetății **Carsium**⁵⁵, și pe porțiunea dintre **Noviodunum** și **Aegyssus**, cum ne arată miliarzul apărut la Mănăstirea Saun⁵⁶. Pe stâlpii amintiți, numele imperiale sunt martelate, dovadă că în anii 238 p. Chr. provincia aderase la revolta împotriva lui **Maximinus**.

Aceeași observație putem face și în legătură cu drumul litoralului, prin piesele descoperite la **Histria**⁵⁷ și Corbu⁵⁸; operațiunea de refacere este explicit ilustrată de miliarzul de la Slava Rusă⁵⁹ (**Ibida**) unde citim:

" mi -
[liari]a nova et vi -
[as et po]nt(es) disru(t)
«as per » ...

49. **Ibidem**, p. 145-146, nr. 2, n. 18-20; **CIL**, III, 7533 = **ISM**, II, 141.

50. Nu ne referim la cetatea aflată la 4 km. nord de localitate, construită se pare mai târziu, în sec. IV, cf. **ISM**, V, p. 76, ci la apariția câtorva materiale epigrafice izolate, respectiv cei doi stâlpi miliarzi menționați și un fragment de stelă funerară (**ISM**, V, 55).

51. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, **op. cit.**, p. 143-144.

52. **ISM**, V, 95; vezi și **IGLR**, 231, pentru inscripția b) din vremea Tetrarhiei.

53. L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 32-33.

54. J. Fitz, **op. cit.**, p. 52; B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 143-144, nr. 130.

55. **ISM**, V, 97 = **CIL**, III, 7605; vezi și L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 34, nr. 34, de pe porțiunea dintre **Novae** și **Sexaginta Prista**.

56. V.H. Baumann, Pontica, 10, 1977, p. 325-331; **ISM**, V, 250 bis; **ISM**, V, 223 = **CIL**, III, 7612.

57. **ISM**, I, 320; D.M. Pippidi, SCIV, 5, 1954, p. 94, nr. 7.

58. **ISM**, I, 321 = **CIL**, III, 14462; Em. Doruțiu - Boilă, SCIV, 15, 1964, 1, p. 133, nr. 4.

59. **ISM**, V, 223 = **CIL**, III, 7612.

Piesa din urmă, descoperită pe calea central-dobrogeană, sugerează o utilizare a acesteia în sec. III p. Chr., dacă nu mai veche, cum s-a propus pe baza miliarelor de la Abritt și Dorobanțu⁶⁰.

Refacerea drumurilor în vremea lui Gordianus III este importantă deoarece se realizează după atacul carpo-gotic din anul 238, dovedită de câțiva miliari din provincie⁶¹, între care și cei de la Lomec⁶², **Carsium**⁶³ și mai de curând **Tomis**⁶⁴.

Cum am avut prilejul să spunem, piesele amintite atestă în provincia **Moesia Inferior**, un legat cu **praenomen**-ul **C**, despre care știm, pe baza stălpului de la Lomec, că activa în anul 241; întrucât pe miliarul de la Hârșova, care păstrează doar finalul unei titulaturi imperiale și inițialele guvernatorului **C. Pe...**, numele nu poate fi raportat cu siguranță la piesa din același loc, din timpul lui Gordian al III-lea⁶⁵, observațiile epigrafice duc mai degrabă la concluzia că opera de refacere a drumurilor din provincie îi aparține lui **Tullius Menophyllus**, sprijinit firește de unele orașe - cum dovedesc miliarii de la **Tomis**, **Odessos** și **Marcianopolis***.

Guvernatorul amintit a stat probabil în fruntea provinciei **Moesia Inferior**, până în anul 241⁶⁶, suferind în final **damnatio memoriae**, urmată de ștergerea numelui de pe monumentele publice, din motive ce pot fi intuite în contextul perioadei respective⁶⁷.

Dacă în privința lui Filip Arabul, în provincia **Thracia**, sunt cunoscute mai multe piese miliare⁶⁸, pentru zona noastră poate fi luat în discuție doar un miliar apărut la Topalu, și publicat cu puțină vreme în urmă⁶⁹, pe care lectura numelui imperial este nesigură, întrucât acesta a fost martelat, fiind trecut ulterior cel al lui **Aurelianus**, motiv pentru care prezența guvernatorului **Sallius Aristaenetus** în provincia **Moesia Inferior**, în timpul lui Filip Arabul, rămâne ipotetică⁷⁰.

60. Vezi, *supra*, nota 18, D.M. Pippidi, **Contribuții**², p. 464 și urm. R. Vulpe, **DID**, II, p. 232; Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 29, 1-2, 1985, p. 133-134.

61. **CIL**, III, 6238 (= 14459), Marten; **IGB**, II, 797, Drevnja; M. Mircev, *BSA*, Varna, IX, 1952, p. 69-70, n. 1; **IGB**, I, p. 223-224 (Tripolite), cf. L. Hollenstein, *op. cit.*, p. 34-35, nr. 42; vezi și notele următoare.

62. **CIL**, III, 14430.

63. **ISM**, V, 99 = **CIL**, III, 7607.

64. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1991, p. 123-141.

65. **ISM**, V, 98.

* Vezi *supra*, notele 61-65.

66. G.M. Bersaneti, *Athaeneum*, XVI, 1938, p. 233-238; XIX, 1941, p. 144-148; J. Fitz, *op. cit.*, p. 31-34; B.E. Thomasson, *op. cit.*, col. 144, nr. 131 (239-340).

67. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 230-239.

68. L. Hollenstein, *op. cit.*, p. 35-36, nr. 43-46.

69. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 26, 1993, p. 197-206. Pentru un fragment de stălp miliar găsit la **Capidava**, nesigur datat, vezi **ISM**, V, 9 (probabil din timpul lui Filip Arabul și fiul său sau Maximin Thracul și fiul său Verus).

70. În legătură cu observația recentă a lui C.C. Petolescu, *SCIVA*, 47, 1996, 4, p. 409-416, privind apartenența primei inscripții de pe stălpul de la Topalu perioadei lui Elagabal, remarcăm următoarele:

a) În **Moesia**, stâlpii din perioada lui Elagabal sunt nesiguri, încadrându-se mai degrabă în vremea lui Marcus Aurelius - cf. **ISM**, I, 319, **ISM**, III, 196; **CIL**, III, 6237, vezi *supra*, nota 23.

b) Așa cum precizam inițial, stălpul a fost redactat în dativ, și nu în ablativ cum ni se sugerează în cronica epigrafică amintită, cazul ablativ fiind mai puțin obișnuit în transcrierea numelor imperiale pe miliari.

c) Numele lui **L. Domitius Aurelianus**, scris pe piatră în nominativ, după martelarea celui anterior, este evident gravat mai neîngrijit. Literele păstrate pe miliarul de la Topalu nu susțin lectura **M. Aur. Antonino** în privința spațiului de gravare, pentru dispunerea numelui imperial amintit fiind necesare trei rânduri și nu două cum au fost rezervate pe piatră de la Topalu. În acest caz, sugestia lecturii numelui lui Elagabal (în ablativ) - **M. Aur. Antonino**, deși foarte tentantă, nu poate fi susținută pe baza fragmentelor de litere păstrate. Chiar dacă am admite că lapicidul a șters rândul 2 numai parțial, respectiv începutul acestuia, pentru a nota inițialele **L D** (**nomen** scris abreviat tocmai pentru a utiliza o parte din vechea inscripție), numele **Aurelianus** păstrat parțial în rândul 2, ar fi trebuit să continue la începutul rândului 3 al inscripției inițiale, unde nu se pot reconstitui literele **LIA**. Evident, noua grafie este mai neîngrijită; ceea ce putem

În scurtă domnie a lui **Traianus Decius**, atenția pentru regiunea noastră, evident expusă atacurilor de la nord, este ilustrată și de apariția a doi stâlpi miliari: unul la Rasova, pe **limes-ul** scitic, la 4000 pași de **Sacidava** (Muzait - Dunăreni)⁷¹, piesă care a contribuit la localizarea acestei așezări antice⁷² și care se încadrează în intervalul cronologic cuprins între sfârșitul anului 249 și prima jumătate a anului 251 și cel de-al doilea stâlp, descoperit la Sinoe⁷³ pe care numele guvernatorului a fost martelat, în împrejurări care erau adeseori dificile, în condițiile de criză a imperiului⁷⁴.

Desigur, momentele de liniște erau folosite de fiecare dată; același interes pentru provincia **Moesia Inferior** se observă și în vremea domniei comune a lui **Valerianus** și **Gallienus**, când pe lângă piesa cunoscută de mai multă vreme, de la **Carsium**⁷⁵ putem adăuga doi stâlpi de la **Tomis**⁷⁶, unul dintre ei⁷⁷ fiind pus în vremea guvernatorului **C. Iulius Victor**⁷⁸, **praeses provinciae**, de metropola **Tomis**.

În aceeași perioadă, două piese⁷⁹ marcau limita orașelor **Odessos** și **Marcianopolis**, operațiune efectuată între anii 254-258, cum se deduce pe baza numelui Caesar-lui **P. Licinius Ignatius Cornelius Valerianus**, menționat în text.

Din timpul împăratului **M. Aurelius Claudius**, cunoaștem în regiune o singură piesă descoperită la **Tomis**, însemnată din mai multe puncte de vedere. Ea certifică faptul că **Tomis-ul** a rezistat atacurilor pustiitoare din anii 267 și mai ales 269⁸⁰, inițiind chiar o operă de refacere a drumului din preajmă, întru-cât pe piesă figurează **I.M.P.** Pe de altă parte, borna amintită, pusă de **metropolis Tomitanorum**, sub supravegherea guvernatorului **Titius Saturninus** (**agente praes(ide)/ prov(inciae) Titio/ Saturnino**) adaugă încă un nume în lista legaților provinciei **Moesia Inferior**, de data aceasta un personaj de rang ecvestru⁸¹. Prezența sa în **Moesia Inferior** se plasează în anii 268-270, sau la începutul acestui interval, dacă luăm în considerare lipsa menționării consulatului și a puterii tribuniciene a lui **M. Aurelius Claudius** pe piatra de la **Tomis**, menționate pe **milliaria** din alte provincii⁸² (chiar dacă lipsa acestor date pe piesele târzii este obișnuită).

sustine și acum e că s-a păstrat în rândul 3 litera L, încadrată noului nume transcris eronat în nominativ:

2 L D AURE/
LIANUS

Dacă ar trebui să completăm, așa cum ni se sugerează, în prima inscripție și numele **Antoninus**, acesta n-ar fi putut fi trasat decât în rândul 4, unde au fost trecute inițial, după cum se poate observa pe piatră, titlurile "PIO FELICI"

Deși prezența lui **Sallius Aristaenetus** în **Moesia Inferior** în vremea Severilor ar fi fost mai logică, din păcate răspunsul în această direcție rămâne dificil de stabilit, piesa găsindu-și cu greu rezolvarea epigrafică din cauza martelării parțiale a primei inscripții.

71. A. Rădulescu, *Revista muzeelor*, 6, 1969, 4, p. 350.

72. A. Aricescu, *Dacia*, NS, 14, 1970, p. 297-305; idem, *Armata ...*, p. 160.

73. *ISM*, I, 322 = *CIL*, III, 12515; B. Thomasson, *op. cit.*, col. 145, nr. 141; vezi recent o inscripție din vremea lui **Decius** la M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 31, 1998, p. 136 și n. 15.

74. R. Vulpe, *DID*, II, p. 244-250; Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 28.

75. *CIL*, III, 7608.

76. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1991, p. 131-138.

77. *Ibidem*, p. 132, n. 3.

78. C.C. Petolescu, *SCIVA*, 45, 1994, 4, p. 629, confirmă că **C. Iulius Victor** este de rang ecvestru.

79. *IGB*, I², nr. 251; *IGB*, II, nr. 834; L. Hollanstein, *op. cit.*, p. 36, nr. 49-50.

80. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 262-267.

81. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1991, p. 136-141, nr. 4; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 373.

82. S. Soproni, *Folia Archaeologica*, XXXIV, 1983, p. 83-90, nr. 4, n. 30; *CIL*, XVII, 2, nr. 159/A:269/270 p. Chr.

Între guvernatorii care-i succed lui **Titius Saturninus**, în **Moesia Inferior**, se numără **M. Aurelius Sebastianus vir perfectissimus praeses provinciae**, în anii 270 sau 271⁸³, și, într-un interval care poate fi precizat mai larg, între anii 284-302 p. Chr., **Silvius Silvanus** și **Aurelius Dizo**, tot de rang ecvestru⁸⁴.

Opera constructivă, începută în vremea lui **Aurelianus** este ilustrată și de piesele miliare din **Moesia Inferior**, plasate mai ales pe **limes**-ul danubian, până în zona **Sexaginta Prista**⁸⁵, fără să lipsească însă și un exemplar din **Tomis**, din anii 271/272-275 p. Chr., care nu conserva numele guvernatorului⁸⁶, probabil **M. Aurelius Sebastianus**⁸⁷.

Seria miliarelor care preced perioada Tetrarhiei se încheie cu o piesă din vremea lui **Tacitus**, descoperită în apropiere de Varna⁸⁸.

Stâlpii miliari prezentați⁸⁹, oferă date însemnate privind lista guvernatorilor provinciei **Moesia Inferior**; se adaugă apoi câteva informații toponimice, importante pentru secolele II-III p. Chr. la Dunărea de Jos. În sfârșit, **milliaria** ilustrează intensitatea vieții provinciale, permițând unele precizări; limitându-ne la un singur exemplu, numărul destul de ridicat de piese - 4 - din vremea anarhiei militare, descoperite la **Tomis** și în împrejurimile acestuia, dovedește că sub aspect constructiv, grija pentru menținerea drumurilor provinciei, s-a manifestat continuu, chiar și în situații politice mai dificile.

83. Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 405 și urm.; B.E. Thomasson, *op. cit.*, col. 146, nr. 149. Vezi și *infra*, nota 87.

84. V. Velkov, *Arh. Vestnik*, 1977, p. 421.

85. *CIL*, III, 14460; J. Fitz, *op. cit.*, p. 37-38.

86. *ISM*, II, 109 = *CIL*, III, 12517.

87. Despre acesta sau eventual un alt guvernator rămas anonim, care i-a urmat la cărma provinciei, vezi și un **cippus** de la **Callatis**, din anul 274 (Gr. Tocilescu, *AEM*, 8, 1884, p. 33-34, nr. 3; *CIL*, III, 7586; Em. Doruțiu-Boilă, *loc. cit.* și Al. Avram, *ISM*, III, nr. 96, cu un comentariu lărgit.

88. *CIL*, III, 14207 = *Kalinka*, nr. 72; *IGB*, I, 252, B.

89. Alte două exemplare de calcar provin tot din zona **Carsium**, mai exact un stâlp a fost descoperit în anul 1987, pe dealul "Celea mică", la cca. 1 km. de cetate, păstrând doar două rânduri: "*p(ro) p[ri]etore)/m(ilia) p[ro]sum*", probabil din sec. III p. Chr.; al doilea stâlp este anepigraf, cf. C. Nicolae, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 143, n 76 și Pl V/ 1 A, B și 2. Mai există câteva piese inedite în Dobrogea: la Murighiol (**Halmysis**), două exemplare, găsite la poarta de vest, după cum ne-a informat Mihail Zahariade (1998); la Arsa (jud. Constanța), descoperire semnalată de N. Georgescu-Cheluță, verificată pe teren; la Bertești de Jos (jud. Ialomița), piesă provenită probabil din Dobrogea, cum ne-a transmis Costel Chiriac. Le mulțumim colegilor menționați pentru aceste date, fără a putea preciza, până la publicarea pieselor, perioadele în care pot fi încadrați acești miliari. Aceeași observație o putem face în legătură cu un exemplar provenit din descoperirile mai vechi de la **Callatis**, mult deteriorat (aflat în colecția MINA Constanța, inv. 47).

Despre **milliarium** semnalat de Gr. Tocilescu, mss., 5132, f. 179, cf. *ITR*, L 35, p. 30, nu putem face alte precizări. În sfârșit, menționăm un stâlp miliar din perioada Tetrarhiei, de la M. Kogălniceanu, vezi *Pontica*, 30, 1987, p. 190, nr. 5.

LES ROUTES DANS LA DOBROUDJA ROMAINE À PARTIR DÈS BORNES MILIAIRES, AUX IIe - IIIe SIÈCLES

- Résumé -

Milliaria apparus lors de ces deux dernières décennies ont imposé la reprise de la discussion concernant les voies d'accès traditionnelles dans le nord de la province **Moesia Inferior** aux IIe - IIIe siècles ap. J.- C.

Le grand nombre de bornes miliaries, présentées dans leur succession chronologique, érigées le plus souvent sous la surveillance des gouverneurs de la province, datent à partir de Trajan, continuent jusqu'à Aurélien, si nous considérons seul l'intervalle chronologique y analysé, offrant des informations toponymiques et complétant les **fasti provinciae Moesiae Inferioris**.

Il faut rappeler, en ce sens, la borne miliare la plus récente découverte jusqu'à présent dans la région, à **Sacidava** (Muzait-Dunăreni) posée par **cohors IV Gallaorum**, au temps du légat de la province **Moesia Inferior**, **Q. Fabius Postuminus** (103-105), dans la cadre de l'organisation du **limes** du Bas-Danube par l'empereur Trajan, pour soutenir les guerres avec les Daces.

La route du littoral, importante artère qui reliait les provinces romaines des Balcanes à l'espace nord-pontique, a bénéficié d'intérêt au temps de l'empereur Hadrien, fait prouvé par les deux bornes miliaries découvertes sur cette voie d'accès, à **Tomi**, et datées des années 123/124 et 134; sur cette dernière pièce figure la localité **Tres Protomae** dont le placement à Mircea-Vodă reste incertain et qu'on pourrait identifier éventuellement avec les ruines signalées à Corbu (départ. de Constantza). La pièce de Dorobanțu, avec un texte incertain du temps d'Hadrien, s'ajoute à ces découvertes.

Pendant le règne de l'empereur **Antoninus Pius**, l'activité d'entretenir les routes est bien illustrée par les pièces découvertes le long du Danube, de Seimeni et Capidava (récemment découverte), ainsi que par les deux exemplaires du littoral de Sinoé, posés par le soin du gouverneur **L. Iulius Statilius Severus**.

Les plus nombreuses bornes miliaries découvertes au nord de la province **Moesia Inferior** témoignent de l'attention particulière accordée à la réfection des routes et proviennent du temps des empereurs **Marcus Aurelius** (9 ou 10 **milliaria** placés notamment sur la route du littoral 5 exemplaires, à **Callatis** et ses environs, un exemplaire à Sinoé, un - à **Histria** et 3 - au nord de la Dobroudja romaine). On constate autant d'intérêt pour cette région à l'époque de **Septimius Severus**, depuis quand sont datés 9 bornes miliaries. Les travaux ont visé également la ligne du Danube comme le prouvent les bornes miliars **d'Axiopolis**, **Seimenii Mari**, **Topalu**, **Carsium**, (2 exemplaires) et la ligne littorale, fait souligné par les bornes miliaries de Săcele et **Tomis** (2), toutes ces pièces étant rédigées en nominatif, ce qui démontrent que les travaux ont été effectués à l'ordre impérial, sous la surveillance du gouverneur **C. Ovinus Tertullus** (198-201/202).

La borne miliare de l'an 200 ap. J.-C., découverte à Plopeni, sur la **semita** qui reliait **Tomis** et respectivement **Callatis** à **Tropaeum Traiani**, et, plus loin, à la route centrale dobroudjienne et au Danube, témoigne aussi de la réfection des voies d'accès secondaires.

A l'époque de **Severus Alexander**, dans la **Moesia Inferior**, à la différence de la Thrace, le nombre des bornes miliaires reste réduit. En échange, sont attestés des travaux de réfection des routes à l'époque de **Maximinus Thrax** et de son fils **Verus Maximus** (236-237).

Nous mentionnons que sur les pièces découvertes à Mănăstirea Saun, **Histria**, Corbu et Slava Rusă (**Ibida**) les noms des empereurs sont martelés, preuve qu'en 238 la province avait adhéré à la révolte contre **Maximinus**.

On accorde toujours beaucoup d'attention à la réfection des routes pendant le règne de **Gordianus III**, l'activité de reconstruction étant démontrée par les bornes miliaires de **Carsium** et **Tomis**, probablement au temps du gouverneur **Tullius Menophilus**.

Pendant le règne de **Philippe l'Arabe** dans notre zone on peut parler seulement du miliaire de Topalu; la lecture du nom impérial y est difficile, celui-ci étant martelé, d'où la présence incertaine du gouverneur **Sallius Aristaenetus** dans cet intervalle de temps.

La préoccupation pour la conservation du réseau routier s'est manifestée même aux moments politiques difficiles tout comme nous laissent observer les bornes miliaires du temps du court règne de **Traianus Decius**, découvertes à Sinoé, et sur le limes scythique, à Rasova (pièces sur laquelle est mentionnée la distance de **VM.P.** de **Sacidava**, localisée à Muzait - Dunăreni, ou bien les miliaires de **Carsium** et **Tomis** (2 exemplaires), du temps du règne commun de **Valerianus** et **Gallienus**, ainsi que la pièce découverte à **Tomis** datée du règne de l'empereur **M. Aurelius Claudius**, preuve du fait que la métropole des Tomitains a résisté aux attaques des années 267 et surtout 269.

Enfin, nous faisons remarquer l'oeuvre constructive commencée au temps d'Aurelian, illustrés par les pièces miliaires de **Moesia Inferior**, sans omettre cependant un exemplaire de **Tomis**, des années 271/272-275, sur lequel le nom du gouverneur (probablement **M. Aur. Sebastianus**) ne se conserve plus.

Les miliaires présentés sont démonstratifs pour l'intensité de la vie de la province aux IIe = IIIe siècles ap. J. - C. Les moments de calme ont été destinés chaque fois à l'effort de reconstruction, la préoccupation pour la conservation des routes traditionnelles de la province s'est manifestée sans interruption, même pendant les moments plus difficiles de l'anarchie militaire.